

Tak ako základnou črtou politických dejín Francúzska v 17. stor. je feudálny absolutizmus, základnou črtou francúzskeho filozofického i vedeckého myslenia tohto obdobia je karteziánsky racionalizmus. Racionalizmus rovnako ako absolutizmus je výrazom rastúcej krízy feudalizmu. Ale hoci myslenie sa v Descartovej filozofii rozchádza so stredovekom vcelku radikálne, pretože sa s ním rozchádza v podstate, predsa jeho súvis s minulosťou je príliš badateľný a vplyv starých spôsobov myslenia väčší, ako si protischolastickí myslitelia uvedomujú. Cirkev je v tomto čase ešte stále veľmi silným spoločenským činiteľom a náboženstvo dôležitou zložkou vedomia celej spoločnosti, a preto prevládajú v karteziánstve tendencie ku kompromisu medzi filozofiou a náboženstvom. Idealistická vetva karteziánstva hľadá spojenie medzi racionalizmom a náboženstvom. Ukazuje sa ale, že filozofovať o náboženstve je nebezpečné pre vieru i pre filozofov. A tak, povedzme Malebranchovi, jeho dobrá snaha o svojrázne filozofické zdôvodnenie boha a náboženstva nie je nič platná a jeho spisy idú na index. I skúsenosti s jansenistickými mysliteľmi z Port Royalu jasne ukazujú, že tam, kde chýba bezpodmienečná poslušnosť a presvedčenie a neochvejnej autorite Ríma, filozofia, založená na rešpektovaní rozumu, pomáha skôr upevňovať sektárstvo ako pravú vieru. Ale ešte predtým, ako sa objavili Arnauldove a Nicolove spisy a oveľa skôr, ako sa Malebranchove spisy ocitli na indexe, označil Blaise Pascal — nie bez irónie — všetky minulé, prítomné i budúce pokusy dokázať články viery pomocou filozofie, za marné a beznádejne neúspešné.

Človek, ktorý vyslovil túto tézu bol zároveň jedným z veľkých prírodovedcov a veľkých mystikov svojho storočia. Jeho myslenie sa pohybuje v obrovských extrémoch. Časť jeho diela je oporou mnohých, aj súčasných pokusov o obranu náboženstva a zároveň jeho Provinciálky (listy proti jezuitom) sú na indexe. Extrémy jeho myslenia nemajú páru v dejinách filozofie. Z jeho vrcholov nemožno dovidieť do jeho priepasť a naopak. Nájdeme tu dôveru v rozum vedľa skepticizmu, experiment vedľa mystiky, dôslednú logiku vedľa sofistiky. A medzi tým všetkým, hoci by sa to zdalo akokoľvek nezlučiteľným, je predsa spojivo: iracionálny cit, nadrozumový, ale rozumu údajne neprotirečiaci princíp, základ vedy i náboženstva, prameň mystickej istoty, zásadne odlišnej od toho, čo rozum považuje za istotu, za pravdu. Avšak bližší pohľad ukazuje, že je to spojivo, ktoré jednotí iba zdanlivo, ktoré v skutočnosti radikálne rozdeľuje oblasť rozumu a viery, ktoré je prameňom paradoxov a protikladov, nepružných protikladov metafyzického myslenia.

Pascalov krátky život (1623—1662) bol vyplnený prácou a bolesťou. Oboje sa premietlo do jeho diela. Od 18. roku vraj neprežil jediný deň bez bolesti, neskoršie mu ochrnuli nohy, bolesti hlavy sa stále zväčšovali. Napriek tomu venuje veľa úsilia, matematike a fyzike, tvorí nesmrteľné diela. (Rozprava o kuželosečkách. Nové pokusy týkajúce sa prázdna, Rozprava o prázdne, O metóde geometrie, Rozprava o aritmetickom trojuholníku, Myšlienky, Provinciálky a i.) Od svojho príklonu k pochmúrnemu jansenizmu sa stále viac zaoberá náboženskou problematikou. Posledné roky venuje ako „pustovník“ v Port Royale takmer výlučne náboženstvu, obrane jansenizmu pred jezuitmi a Rímom a obrane viery vôbec.

Najväčším Pascalovým prínosom pre vývin ľudského poznania sú nesporne jeho prírodovedecké diela. Jeho talent pre vedeckú prácu sa prejavil najskôr v matematike. Prispela k tomu iste aj okolnosť, že jeho otec sám bol známym matematikom a v ich dome sa schádzali poprední predstavitelia vtedajšej matematiky. Pascal vstúpil do dejín

matematiky už svojou prvou prácou Rozpravou o kuželosečkách, ktorú napísal ako 16-ročný. Vyslovil v nej jednu zo základných teorém projektívnej geometrie. Asi r. 1642 skonštruoval počítaací stroj. Závažný je jeho prínos v aritmetike (Pascalov trojuholník, teorémy o binomických koeficientoch, pri ktorých ako jeden z prvých použil a presne vymedzil úplnú matematickú indukciu) a do prehistórie infinitezimálneho počtu (charakteristický trojuholník, použitie, v geometrickej forme, metódy integrálneho počtu pri výpočte plôch a objemov a pod.). Spolu s Fermatom, s ktorým korešpondoval — podobne ako s Descartom a inými vedcami — položil základy počtu pravdepodobnosti.

O nič menší nie je ani Pascalov význam pre vývin fyziky. V mnohých obmenách zopakoval Torricelliho pokus, ktorý vyvrátil peripatetickú tézu o „horror vacui“ a podal aj jeho správny vedecký výklad. Neskôr, r. 1648 v spolupráci so svojím švagrom Périerom urobil svoj slávny pokus na Puy — de — Dôme. Tento pokus znamenal ďalšie rozvinutie Torricelliho myšlienok a nesporne dokázal, že tlak vzduchu s výškou klesá. Samotný experiment a Pascalove závery z neho mali veľký význam pre ďalší rozvoj hydrostatiky a meteorológie. Svoje fyzikálne výskumy dovŕšil Pascal ďalšími významnými prácami z hydrostatiky (zákon rozdelenia tlaku v kvapalinách, hydrostatický paradox, princíp hydrostatického lisu); vychádzal pri nich z analógie medzi atmosferickým tlakom a tlakom kvapalín, čím vlastne prispel k spojeniu hydrostatiky a areostatiky.

Vo svojich prácach z fyziky sa Pascal postavil dôsledne na stanovisko empirickej metodológie, neprípúšťajúcej nijakú špekuláciu a vylučujúcej také pokusy o interpretáciu experimentálnych faktov, ktoré prekračujú možnosť vedeckého overenia. Zvlášť charakteristickou pre Pascalov postoj k fyzike bola jeho diskusia s jezuitom Noëlom. Noël, v snahe poprieť Pascalovu interpretáciu pokusu s tlakom kvapalín, tvrdil, že prázdno, ktoré sa vytvorí pri Torricelliho pokuse nad stĺpcom kvapaliny, môže byť vyplnené nejakými jemnejšími časticami vzduchu. Pascal k tomu ironicky poznamenal, že dovoľávať sa neviditeľných, objektívne nezistiteľných „častic“ pre záchranu starej fyziky nemá so skutočnou vedou nič spoločného. Vo vedách sa treba opierať o zmysly a rozum, vieru si treba nechať pre to, čo zjavil Svätý duch, pretože to nevyžaduje ani zmyslový, ani rozumový dôkaz. Podobne zaútočil aj na karteziánske argumenty o nemožnosti prázdneho priestoru. V nesúhlase špekulatívnych odpovedí na problém o existencii prázdna s výsledkom experimentu videl dôkaz prázdnoty a bezcennosti filozofických konštrukcií, snažiacich sa nahradiť prírodovedecké skúmanie.

Pascal bojoval za nové chápanie vedy nielen konfrontovaním vedy so špekulatívnou filozofiou, ale aj úsilím o rozpracovanie metódy vedy. Jeho náčrty logiky a metodológie sa stali základom známej Port-royalskej logiky (1662), ktorá obsahovala aj učenie o metóde. Pascalova metodológia vychádza z Descartovho učenia o metóde a v základných črtách je s ňou zhodná. Avšak rozchádza sa s ňou v chápaní základov a hraníc metódy a vedy vôbec, teda pokiaľ ide o filozofické zdôvodnenie metodológie, o teóriu poznania.

Pascal sa podrobnejšie zaoberal deduktívnou metódou matematiky. Pritom nutne musel naraziť na známy problém každej deduktívnej metodológie: odkiaľ sa berú základné princípy (axiómy) a ako definovať základné pojmy. Pascal, uznávajúc silu rozumu, ktorá sa prejavuje vo vedeckom skúmaní, dospel k záveru o bezmocnosti rozumu pokiaľ ide o definovanie základných pojmov a dokazovanie princípov. No hoci je tuná rozum bezmocný, predsa sme presvedčení o správnosti východiskových princípov a nepochybujeme o nich. Čo je zdrojom tejto istoty?

Tento problém formuloval Pascal aj všeobecnejšie. Odvolávajúc sa na dejiny myslenia, poukazoval na to, že filozofi pri skúmaní možností poznania upadajú buď do pe-

simizmu, vyúsťujúceho v absolútnom skepticizme, alebo naopak — sú príliš optimistickí, neodôvodnene dôverujú v silu rozumu. Skutočnosť však ukazuje, že tieto hľadiská sú jednostranné, možné iba teoreticky. Aj geometria — ako sme videli — ukazuje zároveň silu i slabosť rozumu. Ak existuje východisko z týchto krajností, potom musí byť v niečom mimorozumovom. Východisko zrejme existuje, pretože hoci napr. axiómy geometrie (a nielen tie) rozum dokázať nemôže, predsa o nich nepochybujeme. Toto presvedčenie o správnosti axióm, ktoré nemôže dať rozum, túto istotu nám dáva cit, srdce. „Princípy sa cítia, poučky sa vyvodzujú.“ (Myšlienky) Samozrejme, že tieto „dôkazy citu“ — ako vyplýva z povedaného — sú mimo dosahu rozumu, rozum môže na nich iba budovať. „Srdce má svoje dôkazy, ktoré rozum nepozná.“ (Myšlienky) A tak Pascalova racionalistická metóda nastoľuje nutnosť uznať iracionálne ako svoj základ. Rozum tým, že zistil svoje ohraničenie, dosiahol vrchol svojich možností. „Najvyšším výkonom rozumu je poprenie rozumu.“ (Myšlienky) Oblasť základných princípov nielen v matematike, ale vôbec, je oblasťou citu, srdca.

No nielen úvahy o teoretických problémoch, o metóde geometrie, či o prekonaní skepticizmu a pod. nás vedú k uznaniu slabosti rozumu a nutnosti popretia jeho kompetencie za určitými hranicami. K tým istým záverom vedú aj úvahy o praktických otázkach, úvahy o spoločnosti, spravodlivosti atď. Rozum nás pri hlbšej analýze spoločenských javov privedie k záveru, že vláda panovníka, dané právo a spravodlivosť nemajú nijaké hlboké opodstatnenie a jestvujú len vďaka zvyku a sile. Vďaka zvyku preto, lebo ľud si zvykol hľadieť na to, čo sa vydáva za právo ako na skutočné právo a vďaka sile preto, lebo právo a spravodlivosť si určuje ten, kto sa môže oprieť o silu. Nenadarmo sa hovorí — poznámenal Pascal — o práve meča, veď práve meč dáva právo. Ale keď rozum prišiel k týmto záverom, musí sám seba poprieť, zameniť toto poznanie nevedomosťou, podobnou na pohľad nevedomosti prostého ľudu. Ak by totiž niekto bol tak nerozumný, že by hlásal tieto názory medzi ľuďmi, ľud by povstal, zvrhol panovníka i právo, došlo by k občianskej vojne a tak by sa krajina dostala do najväčšieho možného nešťastia. Nevedomosť je teda lepšia ako múdrosť, rozum treba poprieť aj z praktických dôvodov.

Túto argumentáciu v prospech citu a proti rozumu dopĺňa Pascal množstvom úvah o situácii človeka, o jeho postavení vo svete, jeho živote, vášniach atď. Tu sa Pascal ukazuje ako vtipný, neraz skeptický mysliteľ s dobrým psychologickým postrehom, aj ako majster slova. Avšak sú to myšlienky, ktorým síce nechýba duchaplnosť, ale ktoré sú zjavne poznačené apriorizmom apologeta.

Sebapoprenie rozumu vo vedách, filozofii, v úvahách o spoločnosti a o človeku slúži Pascalovi zdanlivo ako východisko k jeho filozofii náboženstva, či skôr mystike, hoci v skutočnosti práve náboženstvo bolo u neho východiskom pre hľadanie argumentov, zdôvodňujúcich nutnosť sebapoprenia rozumu. Pascal nepovažoval totiž náboženstvo za záležitosť rozumu, i keď ho nestaval proti rozumu. Náboženstvo spočíva na cíte, ako základe viery a nemožno ho dokázať nijakými rozumovými argumentami. Tu je skrytá podstata Pascalovej sofistckej argumentácie: Ak rozum nemôže dokázať náboženstvo, je teda slabý. Z nemožnosti náboženstva, z toho, že nemožno uviesť nijaké rozumové argumenty, ktoré by dokazovali opodstatnenosť náboženského učenia, urobil jeho zdanlivú silu. Avšak slabosť tejto rozumovej argumentácie proti rozumu, tohto racionálneho zdôvodnenia iracionalizmu pre tých, ktorí nestoja apriórne na stanovisku nadradenosti viery nad rozumom, bola Pascalovi zrejme. Preto dáva ateistom a voľnomyšlienkárom recept, ako násilím potlačiť vzpierajúci sa rozum a dospieť k viere. Treba mať vôľu veriť a pomôcť si zvykom. Hovorí: „Neveríte a chceli by ste veriť? Počnajte si teda

ako keby ste verili: choďte na omšu, žehnajzte sa svätenou vodou... To vás ohlúpi a privedie vás k viere.“ (Myšlienky)

Pascalova náboženská filozofia je napriek jej iracionalizmu a mysticismu, či skôr vďaka im, v istom zmysle poučná. Keď totiž postavil náboženstvo mimo rozumu, nemusí sa ostýchať vyvodzovať z neho závery, ktoré by rozum nemohol nikdy uznať. A tak sa Pascal nesnaží dávať kresťanskému učeniu iný zmysel, aký ho ono má. Naopak, vyvodzuje z neho tie závery, ktoré z neho skutočne plynú: človek je vzhľadom k bohu ničotný, prvý hriech pokazil ľudstvo, takže keby boh bol absolútne spravodlivý, každý by musel byť zatratený, „ja“ je hodné iba nenávisť atď. Tak sa tento apologét kresťanstva stáva jedným z výrečných svedkov, dokazujúcich jeho antihumánnosť.

V Pascalovej filozofii prežíva Descartov racionalizmus nedlho po svojom vzniku nepríjemné prebudenie z ošialu všemocnosti rozumu. Rozum naráža na problémy, ktoré v tomto, metafyzickom štádiu vývinu myslenia sú preň neriešiteľné alebo riešiteľné iba zdanlivo. Descartovo východisko zo skepsy neuspokojuje Pascala. V tom má nesporne pravdu. Abstraktný a metafyzický rozum racionalistickej filozofie sa nemôže koniec koncov dostať vlastnými silami zo slepej uličky. Pascal je však príliš mysliteľom svojich čias, než by mohol skutočne prekonať tento umelý rozpor rozumu, je príliš metafyzikom na to, aby nehľadal východisko z problému v absolútne. Ak rozum nie je absolútny, treba hľadať tento pevný bod vesmíru myslenia niekde mimo neho. A tu vypomáha viera. Tak sa tvorí základ toho bizarného myšlienkového útvaru 17. storočia — Pascalovej filozofie.

Pravda, toto je iba dosť abstraktná schéma jeho filozofického vývinu. Zvláštne postavenie viery v jeho myslení a osobitný charakter jeho náboženskej filozofie sú podmienené mnohými konkrétnymi okolnosťami, z ktorých najzávažnejšia je Pascalovo príhnutie k jansenizmu. Toto „sektárstvo“, ortodoxnejšie ako ortodoxia, poznačilo jeho myslenie a v jeho listoch proti jezuitom urobilo z neho — jedného z najzbožnejších mužov Francúzska — aj jedného z prvých kritikov cirkvi vo Francúzsku. Nazývali ho bláznom, sektárom a dokonca aj ateistom. Pascal však nebol ani blázon, ani ateista. Bol to hlboký mysliteľ, ktorý uviazol v neriešiteľných protirečeniach života a poznania svojich čias, a našiel z nich fiktívne východisko v iracionalizme viery.

Pascalovo dielo a význam jeho jednotlivých stránok pre rozvoj ľudského poznania jednoznačne svedčí v prospech vedy a proti náboženstvu. Tri storočia, ktoré uplynuli od Pascalovej smrti, jasne ukázali, čo je v jeho diele vývojaschopné. Jeho vedecké práce boli významným ohniskom vo vývine poznania a sú súčasťou dnešnej vedy a techniky. Náboženská filozofia naproti tomu nepokročila v podstate ani o krok od Pascala, dnes tak ako pred tromi storočiami musí sa v konečnom dôsledku uchýľovať k postulovaniu viery a jej nadradenosti nad rozumom, pretože, ak sa chce opierať o rozum, podkopáva sa v samotných základoch, ako na to upozornil už Pascal.

V STOROČÍ BŮRLIVÉHO ROZVOJA VEDY NADOBŮDA EŠTE VÄČŠIU AKTUÁL-
NOSŤ. ROZPRACOVANIE FILOZOFICKÝCH PROBLÉMOV SÚČASNÝCH PRÍRODNÝCH
VIED NA ZÁKLADE DIALEKTICKÉHO MATERIALIZMU AKO JEDINEJ VEDECKEJ
METÓDY POZNANIA.

PROGRAM KSSS